

Дмитро Шурхало – український журналіст і письменник, автор науково-популярних книжок «Українська якбитологія», «Міфи Другої світової війни» та «Скоропадський, Маннергейм, Врангель: кавалеристи-державники».

Якою Україна могла би бути, але випадково не стала? Які переломні моменти скерували історію у відповідному напрямку і чому? Як випадковості безповоротно змінюють хід історичних подій?

Ви тримаєте у руках першу науково-популярну книжку в жанрі альтернативної історії, що простежує варіанти та шляхи, якими могла би піти історія нашої держави, якби не зазнала тих чи інших карколомних випадковостей, що впливали на розвиток та становлення України.

По простому це звучить: «А от якби»? Якби історія пішла іншим шляхом? Хтось посміхнеться, але історія дійсно непередбачувана. У цій книжці є термін «точка біфуркації». У сучасній науці це означає стан речей, коли подальший розвиток подій не можливо контролювати, і його може змінити навіть дрібниця. В сьогоднішньому житті України це вже не є лише науковим терміном. За останні роки ми пережили чимало таких «точок біфуркацій», – і подібні ситуації траплялися у минулому не один раз. Якби ланки у ланцюгу подій розклалися б якимось іншим чином за часів Давньої Русі, Хмельниччини чи на Майданах?.. Ці інтригуючі та науково обґрунтовані гіпотези вражають, примушують замислитися. Але очевидно одне: люди мають право вибору. Журналіст і письменник Дмитро Шурхало як завжди захопливо демонструє дійсно непередбачене минуле.

*Кирило Галушко,
координатор проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»*

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-3915-9

9 786171 239159

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

ДМИТРО
ШУРХАЛО

УКРАЇНСЬКА
ЯКБИТОЛОГІЯ

НАРИСИ
АЛЬТЕРНАТИВНОЇ
ІСТОРІЇ

Дмитро Шурхало

УКРАЇНСЬКА ЯКБИТОЛОГІЯ

Нариси
альтернативної
історії

УДК 93/94
ББК 63.3
Ш95

Жодну з частин цього видання не можна копіювати
або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Під загальною редакцією
кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника
Інституту історії України НАНУ, *Кирила Галушка*

Карти *Олександра Желіба*

Громадський просвітницький проект
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Дизайн обкладинки і макету

CreaLab

Creative Laboratory

ISBN 978-617-12-3915-9

- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

Передмова до третього видання

Майже 15 років минуло відтоді, як автор цих рядків почав писати альтернативну історію України і придумав для неї назву — «Якбитологія».

Прочитавши кілька книжок у жанрі альтернативної історії, я був вражений тим, яку велику роль відігравали випадковості, та захотів почитати про переломні моменти й альтернативи української історії. А не знайшовши такої книжки, наважився написати її сам. «Якбитологія» написана не істориком, а журналістом — звідси, вірогідно, деякі недоліки та, сподіваюся, переваги цієї книжки.

Власне, робота політичного журналіста спонукала до написання «Якбитології» не менше, ніж інтерес до минувшини. Тоді українська влада любила апелювати до стабільності, але стабільність ця видавалася штучною й оманливою. Було відчуття, що зміни давно назріли і ось-ось мають відбутися... Відтоді Україна пройшла через декілька суспільно-політичних катаклізмів, під час яких кожен охочий і небайдужий міг не лише побачити, а й доторкнутися до доленосного випадку.

Сьогодні Україна переживає складний і цікавий період, коли водночас із викликами та загрозами перед нею відкриваються нові можливості. Подальший розвиток подій годі прогнозувати — можуть бути реалізовані найнесподіваніші сценарії. Але треба бути готовим до того, що зараз надто багато залежить від рішення чималої кількості людей, а не лише від тих, хто наділений владою та/чи великими грішми. Останні події вкотре доводять, що Історію (з великої літери) творить людина (далеко не завжди з великої літери).

Інтерес до альтернативної історії за цей час зріс. Як каже цитований у цій книжці литовський історик Зенонас Норкус, альтернативна, чи то контрфактична, історія поступово здобуває

«громадянські права» в академічній історіографії. Адже важливо зрозуміти не лише, чому все сталося так, як сталося, а й те, що могло би статися та який момент став переломним. Тож навіть президент Петро Порошенко у виступах апелює до «якбитології» (не до книжки, а до феномену — мовляв, у минулому були невикористані можливості). Загалом, слово це увійшло до української мови і зажило своїм життям.

Крім того, за ці півтора десятиліття з'явилися «Чорний лебідь» та інші книжки американського фінансиста Нассіма Талеба про важливість випадковості й ілюзорність об'єктивних передумов та прогнозів. Власне, «Якбитологія» — це книжка про «чорних лебедів» української історії, про те, як непередбачувані події чи обставини інколи мали вирішальний вплив на перебіг подій. І під цим кутом зору історія не лише допомагає краще розібратися в минулому, а й може дещо розповісти про майбутнє.

Усе це спонукало згадати про «Якбитологію» та доопрацювати її. Родзинкою третього видання є три останні глави, присвячені подіям 2013—2014 років. Думаю, вже час осмислити те, що тоді сталося, у контексті того, що могло би статися. Крім того, нові глави розповідають про Кримську війну (1853—1856), коли формувалися підвалини теперішніх проблем, і про події осені 1920 року, коли на завершальному етапі української національно-визвольної боротьби та російської громадянської війни на перебіг подій істотно вплинула третя (чи то навіть четверта) сила. Також доопрацьовані та доповнені новим матеріалом деякі глави, написані для попередніх видань.

Випадковості, що змінили світ

Академічна наука стверджує, що історія не знає умовного способу, а тому запитання «Що б то було, якби?..» — не має жодного значення. Загалом, це зауваження слушне, адже історія, як і життя, є процесом невідворотним. Та водночас не можна ігнорувати того факту, що в історії доволі часто вирішальну роль відігравали випадковості. Природні умови, особисті якості — спритність чи, навпаки, нерішучість — декількох людей (а інколи навіть і однієї особи) часто суттєво впливали не лише на долю певної країни, а й на історію людства загалом. В історії є декілька випадків, які стали ідеальною ілюстрацією до цієї тези.

Дійсно, що б то було, якби Олександр Македонський, вирушивши завойовувати світ, загинув у першому ж бою? Адже, як свідчать тогочасні історичні джерела, у першій битві походу при Граніку (334 р. до Р. Х.) молодий цар на чолі кавалерії необачно вибився вперед і був оточений ворогами. Він отримав удар бойовою сокирою по голові. Від смерті його врятував шолом, але контужений цар став небоєздатним. Перський воїн збирався завдати другого удару. Та в цей момент на допомогу цареві прийшов македонянин Кліт, який заколов ворога списом. До речі, через сім років після цього випадку Олександр убив у такий самий спосіб свого рятівника у п'яній сварці.

А якби перський воїн встиг зарубати царя? Очевидно, похід, зініційований Олександром Македонським, на цьому й закінчився б, а отже, без його завоювань не виникло б елліністичного світу. Без цього складно уявити створення Римської імперії, на руїнах якої в свою чергу зародилася сучасна європейська цивілізація...

То ж у якому світі жили б ми, якби Кліт виявився менш спритним?

За дуже схожих обставин, але з діаметрально протилежними наслідками, відбулася битва поблизу Пуатьє між сарацинами

(араби та бербери) та франками. Літописи суперечать один одному щодо точної дати цієї події, називаючи 732 або 733 роки, однак збігаються щодо її обставин.

Із легкістю захопивши за сім років вестготські королівства в Іспанії (яка на декілька століть стала арабською Андалузією), сарацини 720 р. перейшли через Піренейські гори та вдерлися до південної Франції... Впродовж десяти років вони захопили майже все французьке середземноморське узбережжя і вирушили вглиб «Великої землі», як вони називали Європу. Але біля Пуатьє їх зустрівало військо франків. Битва тривала увесь день із перемінним успіхом. Однак за нез'ясованих обставин загинув емір Абд-ар-Рахман, тож уночі мусульманське військо відступило.

«Якби сарацини здійснили ще одну таку військову експедицію, вони дійшли б до кордонів Польщі та верховин Шотландії. Можливо, нині в Оксфорді вивчали б Коран і з його кафедр доводили обрізаним студентам святість і правдивість магометових відкриттів», — написав один із провідних істориків XIX ст. Едуард Гіббон, який вважав цю битву подією, що змінила історію всього світу.

Таким чином, невідомий франкський вояк, якому ненароком вдалося вбити арабського еміра, врятував не тільки своє королівство від перетворення у *халіфат Франкістан*, але й усю сучасну Західну цивілізацію.

Завдяки чималій кількості випадковостей та дивовижному збігові обставин виникли та існують у теперішньому статусі наддержави Сполучені Штати Америки.

Видатний британський історик Арнольд Дж. Тойнбі відзначав, що на початку колонізації Північної Америки європейцями перспективи англійців були значно гіршими порівняно з голландцями (не забуваймо, що Нью-Йорк до 1664 р. був голландським Новим Амстердамом), французами та іспанцями.

Найвідоміший випадок щасливого збігу обставин під час війни за незалежність північноамериканських штатів (1775—

1783) — евакуація оточеної на острові Лонг-Айленд 10-тисячної армії Джорджа Вашингтона. Причому янки тоді поталанило двічі. По-перше, вітер, який не давав англійському флоту блокувати «континенталів» з боку протоки, але й заважав самим американцям, саме у ніч евакуації змінив напрямок. По-друге, до світанку Вашингтонові вдалося евакуювати лише половину армії та військового майна, але й тут допомогла природа. Вранці американські позиції вкрив такий густий туман, що англійці просто не побачили, як американці знімаються з позицій і сідають у човни. Зрозуміло, релігійні янки побачили в цьому Господню волю, що неабияк надихнуло їх на подальшу боротьбу.

Випадок з так званим загубленим наказом під час громадянської війни між Північчю та Півднем (1861—1865) став хрестоматійним прикладом ролі випадковості в історії. На початку 1863 р. у Конфедерації південних штатів з'явився реальний шанс здобути незалежність¹. Тоді головнокомандувач армії конфедератів генерал Роберт Лі розбив війська федералів, отримавши нагоду перенести війну на територію супротивника.

У Вашингтоні набирали силу противники війни, Франція та Великобританія чекали лише зручної нагоди, аби визнати незалежність Конфедерації. Це передбачало тиск на уряд США з метою укладання миру, а інакше — військову допомогу конфедератам². Як повідомляв тоді консул США з Ліверпуля, «нам загрожує велика небезпека інтервенції... вони всі проти нас». Варто зауважити, що в цей час у Мексиці перебував французький експедиційний корпус.

Загалом, на той час, незважаючи на всі байки про війну за свободу негрів-рабів, в Європі імідж борців за Свободу був саме в Півдня. Показово, що конфедератів тоді ставили на один щабель з польськими повстанцями, які в 1863—1864 рр. боролися за незалежність від Російської імперії.

¹ Вважалося, що аграрний Південь з 9-ти мільйонним населенням, з яких приблизно третину становили негри, не мав перспектив виграти війну в індустріальної Півночі з населенням понад 22 млн (*тут і далі прим. авт.*).

² Так само свого часу Франція визнала молоді Сполучені Штати після перемоги військ континенталів над англійцями в битві під Саратоґою 1777 р.

Для створення дипломатичного прецеденту головнокомандувач армії Конфедерації генерал Лі розробив план наступу на Вашингтон. Щоби прискорити просування армії, він видав наказ, яким розділив війська на три колони. Зрозуміло, що цей наказ був суворо засекреченим — копії зроблено лише для командирів корпусів та дивізій (щось із кількадесят екземплярів). Аж раптом солдат федеральної армії знайшов на галявині пакунок із трьома сигарами, які були загорнуті... в копію наказу генерала Лі. Таким чином, федералам стали відомі плани армії супротивника. І хоча вони не змогли розгромити генерала Лі, проте поставили хрест на його планах. Європа утрималася від визнання Конфедерації, поразка якої стала лише справою часу.

У випадку ж, якби наказ не було загублено (чи знайдено), цілком реально, що Конфедерація південних штатів здобула б незалежність. Очевидно, що в такому разі Сполучені Штати залишилися б ізоляціоністською державою (якою вони і були до Першої світової війни), і ніколи б не мали вирішального впливу на події в Європі, а отже, завдяки цьому — і в усьому світі.

Можливо, випадок і не керує історією, проте дуже багато в ній вирішує. Причому часто доленосність події не вирізняється масштабністю. Навпаки, величні тріумфи і катастрофи — це вже наслідок рішень та вчинків кількох, інколи навіть випадкових, людей. Показовим є приклад сербського патріота Гаврила Принципа: застреливши лише двох осіб (спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружину Софію), він дав зелене світло Першій світовій війні, яка забрала життя майже 14 млн осіб та докорінно змінила європейські реалії. Натомість які-небудь індіанські чи африканські племена з покоління в покоління ведучи криваві війни, не зазнавали жодних змін у своєму житті.

Безумовно, не можна заперечувати історичні закономірності. Та це найпростіше: усі історичні події пояснювати закономірністю — сталося саме так, бо по-іншому не могло бути. Але ж не можна стверджувати, що все заздалегідь вирішено, запро-

грамовано. Тож, **зіставляючи закономірність із випадковістю, можна сказати, що закономірність реалізується через ланцюг випадковостей.** Зрештою, історія в нашому розумінні є історією діянь.

Отже, роль вчинку, який переважно так би мовити нерегламентований, є визначною. Усе це свідчить про те, що інколи навіть академічному дослідникові, мабуть, варто було б відійти від стереотипу: «Цього не було, значить цього не могло бути». Навпаки, як зазначав відомий британський історик Х'ю Тревор-Роупер, **«історія — це не тільки те, що сталося; це те, що сталося в контексті того, що могло статися. Тому вона мусить містити в собі як неодмінний елемент можливі альтернативи».**

Точка біфуркації

У різні часи по-різному оцінюють завдання, що стоять перед історією. Тому періодично виникає необхідність застосовувати різні методології дослідження. Останнім часом під впливом постмодернізму чимало істориків (особливо тих, які працюють на стикові досліджень) вважає, що недостатньо лише відтворити факти «так, як вони були» та встановлювати між ними зв'язок. Натомість важливим стає визначення релевантності (доленосності) подій та усвідомлення того, наскільки вони були невідворотними та/або безальтернативними.

«Якщо виходити з уявлення про те, що історична подія — завжди результат здійснення однієї з альтернатив і що в історії одні й ті самі умови ще не означають однозначних наслідків, то вимагатимуться й інші прийоми підходу до матеріалу, — зазначив всесвітньовідомий культуролог та історик Юрій Лотман. — Виникне потреба і в іншому навіку історичного підходу: реалізовані шляхи постануть в оточенні пучків нереалізованих можливостей.

Уявімо собі кінофільм, що демонструє життя людини від народження до старості. Переглядаючи його ретроспективно, ми

скажемо: у цієї людини була лишень одна можливість, і вона із залізною закономірністю скінчила тим, чим мала скінчити. Помилковість такого погляду стане зрозумілою при перспективному перегляді кадрів: тоді фільм сприйматиметься як оповідання про втрачені можливості, й для всебічного розкриття сутності життя потребуватиме низки паралельних альтернативних зйомок.

І можливо, що в одному випадку герой загине в 16 років на барикаді, а в іншому — в 60 років писатиме доноси на сусідів в органи держбезпеки».

На думку Лотмана, для розуміння ролі випадковості в історії вскрай важливими є праці бельгійського вченого Іллі Прігожина, який вивчав динамічні процеси на хімічному, фізичному та біологічному рівнях. Утім його доробок має велике значення для наукового мислення загалом: він вводить випадковість до кола наукових інтересів та розкриває її функціональне місце в загальній динаміці світу.

У міру віддалення від періоду рівноваги процес наближається до тих критичних точок (Прігожин називає їх **точками біфуркації**. Від латинського *bifurcus* — двоzubий, роздвоєний), у яких очікуваний перебіг процесів порушується. У цих точках процес досягає моменту, коли прогнозування майбутнього стає неможливим, коли найменша деталь може спричинити неадекватно масштабну, а головне непередбачувану реакцію. Подальший розвиток відбувається як реалізація однієї з кількох рівновірогідних альтернатив.

«У момент біфуркації система перебуває в стані, коли передбачити, в який наступний стан вона трансформується, неможливо, — зазначав Лотман. — Можна лише вказати, в один з яких станів можливим є перехід. У цей момент вирішальну роль може відіграти випадковість. При цьому випадковість розуміємо зовсім не як безпричинність, а лишень як явище з принципово іншого причинного складу». Тобто фактор є випадковим не сам по собі, а лише щодо головної системи. У таких ситуаціях важливе значення має взаємодія між випадковістю та закономірністю. Причому в переломні моменти

біфуркацій провідну роль відіграють саме випадкові елементи. «Ці моменти зі зниженою передбачуваністю є моментами революцій або різких історичних зсувів», — наголошує Лотман.

Як зазначає російський економіст Юрій Латов, вивчення «історії в умовному способі» є віддзеркаленням економічного підходу до дослідження суспільних проблем. Сучасні економісти часто вивчають вибір серед альтернативних варіантів, який здійснюють люди чи економічні структури, прагнучи збільшити свій добробут. У цьому плані особливо цінними для дослідників є праці відомого американського економіста Роберта Фогеля (нобелівський лауреат з економіки 1993 р.), які наблизили альтернативну історію — «якбитологію» — до наукової думки. Найвизначніші дослідження Фогеля — це моделі економіки США XIX ст., засновані в одному випадку на припущенні про збереження в економіці Півдня рабства, а в іншому — на відсутності бурхливого розвитку залізничного транспорту. У підсумку він отримав та обґрунтував доволі парадоксальні висновки: зруйнування рабовласницької економіки було зумовлено причинами радше ідеологічними, ніж економічними, а розвиток залізничного транспорту практично не позначився на загальному економічному зростанні. І хоча висновки Фогеля схвалили далеко не всі фахівці, усе ж після його праць ретропрогнози стали зараховувати до одного з напрямів кліометрики — історико-математичних дослідів.

Моделювання нездійснених сценаріїв розвитку історичних подій з економічного погляду принципово не відрізняються від моделювання наслідків поведінки, наприклад, покупця в магазині чи уряду під час кризи. Утім деколи історичний ретропрогноз відрізняється від економічного тим, що вибір шляху розвитку може визначати не лише свідомо поведінка людей, але й суто випадкові обставини, наприклад, погодні умови.

Повернувшись до теми нового розуміння історії, цікаво звернути увагу на комп'ютерні ігри, так звані стратегії. Їхні розроб-

ники відзначають, що останнім часом молоде покоління за допомогою таких ігор сприймає реальну історію. Стратегія — це спрощена схема розвитку держави, де добувають корисні копалини та різноманітну сировину, розвивають науку, технології та суспільство, а головне — армію. Ті, хто бавився в які-небудь «Козаки» чи «Цивілізацію», знають, що за однієї й тієї ж ситуації можна і виграти, і програти. Однак, програвши на певному етапі, можна врахувати помилки і переграти складний момент (інколи доводиться це робити декілька разів) — і вийти переможцем. Така гра демонструє, як ту саму ситуацію можна розв'язати абсолютно по-різному, варто лише зберегти її в пам'яті комп'ютера.

Реальне життя не дає такої можливості, зрештою, і рівень складності не визначає сам «стратег». Хоч інколи люди вміють вибудовувати ситуацію «під себе», але більшість «грає» за тими обставинами та правилами, які вони не встановлюють та не формують. Проте історія дає свого роду можливість (безперечно, дуже умовну) «запам'ятатися», врахувавши важливість не лише закономірностей, але й випадковостей.

Розробляючи моделі альтернативної історії, досліджуючи переломні моменти історії реальної, одні дослідники хочуть показати в дивовижному збігові обставин факт Господнього втручання і таким чином довести богообраність особи чи народу, про який вони пишуть, інші — знайти менш фаталістичне пояснення поразкам, звести їх до рокових випадковостей та помилок. Особливо часто до умовного способу вдаються під час дослідження воєнних кампаній чи вирішальних битв. Як зазначав видатний воєнний теоретик Карл фон Клаузевіц, «на війні все є підвладним випадкові. Більшого поля реалізації не надає йому жоден інший вид людської діяльності». Загалом, коли уважно вивчати воєнну історію, складається враження, що дуже часто перемагає не сильніший і сміливіший, а той, хто робить менше помилок.

Українцям, мабуть, слід поглянути на «критичні дні» — точки біфуркації своєї історії — щоб усвідомити втрачені можливості

і те, що в певні моменти від кількох чи навіть однієї людини залежить, як у подальшому складатиметься доля всієї країни та всього народу.

Такі дослідження становлять не так історичну, як політико-прикладну цінність. Віднедавна політичну діяльність стало модно порівнювати з менеджментом. Власне, вітчизняна історія свідчить, що менеджери нам діставалися вкрай нездалі, словом, нікудишні. Заради політичного доктринерства або приватновласницьких інтересів вони примудрялися програвати, причому часто за вихідних умов, що були набагато кращими, ніж у супротивника (в народі таку програшну діяльність називають *просрати*). Проте зрідка нашим керманічам просто дивовижно таланило.

Аби претендувати на об'єктивність, альтернативну історію потрібно будувати на певних принципах. Головним є **правило мінімального впливу**. Тобто реальну послідовність подій можна доповнювати конкретними і водночас мінімальними та вірогідними змінами. Іншими словами, немає сенсу міркувати над тим, що могло б статися, якби в Наполеона були танки — для цього не було об'єктивних передумов. Натомість доцільно змодельовувати ситуацію, як склалася б європейська історія, якби в битві при Ватерлоо (1815) кавалеристи маршала Нея, захопивши англійську артилерію, змогли б вивести її з ладу. Тоді це можна було зробити, заклепавши запальні отвори гармат цвяхами, але у критичний момент під рукою не виявилось кількасот цвяхів, які загалом завжди мали б бути в кожному кавалерійському полку в коваля, навіть під час атаки.

Правило контрфакту другого порядку передбачає підтвердження змодельованої ситуації через деякий час та її аналіз щодо загальноісторичного контексту тих часів. Тож автор цієї книжки при побудові альтернативних сценаріїв покладався не на власні фантазії, а на події аналогічного характеру та свідчення очевидців.

Керуючись цими правилами, спробуємо подивитися на вітчизняну історію у світлі рокових випадковостей.

АЙ-ВАЛІДМІР, АБО МІНАРЕТИ НА ДНІПРОВИХ КРУЧАХ

Розповідь про те, як Володимир Великий одноосібно обирав релігію не лише для себе, а й для всієї Русі, якнайкраще ілюструє твердження, що вибір однієї людини може визначити життя багатьох людей на багато століть уперед.

До речі, деякі історичні джерела свідчать, що князь не був таким вже одностайним у виборі релігії, як про це розповідає «Повість врем'яних літ». Зрештою, навіть написана християнським ченцем Нестором хроніка свідчить, що іслам Володимирові припав до душі, бо дозволяв полігамію (а наложниць у нього було понад триста, і згодом, ставши християнином, він мусив терміново всіх їх віддати заміж за своїх дружинників). Проте

*Застілля в київського князя. Радзівілівський літопис. XIII ст.
Бібліотека Академії наук. Санкт-Петербург*

неприйнятною йому видалася заборона на спиртне. «Русі веселіє єсть пітійо, не можем без того биті», — зауважив він, і, мабуть, мав рацію.

Однак інші історичні джерела свідчать, що Володимир, обираючи релігію і, як тепер це модно казати, роблячи цивілізаційний вибір, керувався не лише вподобаннями підданих, але й політичними мотивами.

985 року Володимир здійснив похід на Волзьку Булгарію, під час якого воєвода Добриня сказав князеві, що піддані у шкіряних чоботях не платитимуть данини тим, хто ходить у личаках. Тобто таким чином визнавали культурну перевагу мусульманської країни над язичницькою, якою тоді була Русь. Того ж року князь Володимир уперше обирав віру між латинським та грецьким християнством, іудаїзмом та ісламом. Причому, як свідчать деякі джерела, вибір впав на Магометове вчення.

Ісламські джерела розповідають про спорядження з Русі до Хорезму посольства «чотирьох розумних мужів». Арабський історик Тахір аль-Марвазі, посилаючись на «Історію Хорезму», пише: «І прийшли послы їх у Хорезм і повідомили послання їх. І зрадів хорезмшах рішенню їх навернутися на іслам, і послав до них навчати їх законів ісламу. І навернулись вони на іслам»¹.

Щодо останнього твердження хорезмські літописці, очевидно, помилилися. В усякому разі вітчизняні історичні джерела не містять жодних свідчень про якусь ісламську активність за тих часів. Утім варто відзначити, що релігійні справи тоді не надто популяризували. Зокрема, із літописів хоч і можна встановити, що Володимир охрестився 987 р., проте вони не містять достеменної інформації — де і як його хрестили. Так, у «Повісті врем'яних літ» зазначено, що охрестився він у Корсуні (Херсонесі), але застережено: «Се же не свідує право, глаголють, яко крестився єсть в Києві, иніє же реша: в Василеві, друзії же інако скажут».

¹ Про посольство від «царя русів Буладміра» до Хорезму згадував і перський хроніст Мухамад аль-Ауфі.

Деякі дослідники, посилаючись на певні двозначні моменти в працях Іакова Мніха¹ доводять, що Володимира хрестили, ймовірно, ірландські ченці-місіонери. До речі, саме ірландських ченців у тогочасній Європі часто називали греками, бо вони надавали перевагу грецькій мові перед латиною.

Схоже, Володимир факт свого хрещення не одразу довів до відома громадської думки. Тож не можна заперечувати, що й експерименти з ісламом також приховували від загалу.

У 985—987 роках у дуже скрутне становище потрапив візантійський імператор Василій II: болгари вщент розбили візантійську армію, в Малій Азії вельможі підняли заколот. Флот заколотників підступив до Константинополя... Візантійські послы благали Володимира про допомогу на будь-яких умовах. Складно було відмовитись від такої спокусливої пропозиції, і князь поставив умову — шлюб із візантійською царівною — тобто визнання за собою імператорської гідності (це все одно, якби зараз якась держава стала постійним членом Ради безпеки ООН). Як зазначав історик-візантолог Георг Острогорський, «досі ще ніколи народжена в багрянлиці², повноправна візантійська принцеса не виходила заміж за іноземця». Навіть болгарський цар Петр I і германський імператор Оттон II побралися із візантійськими принцесами нижчого статусу.

Але про шлюб не могло бути й мови, допоки Володимир та його піддані не приймуть хрещення.

Володимир погодився на умови візантійців і відправив на допомогу імператорові 6-тисячний загін, який і відіграв вирішальну роль у перемозі над заколотниками. Проте Василій II не поспішав виконувати домовленості. Та й сама царівна Анна не горіла бажанням виходити заміж за «північного варвара».

¹ Чернець Києво-Печерського монастиря, автор кількох історико-релігійно-літературних творів, зокрема «Житіє Владіміра», ініціатор канонізації Бориса і Гліба.

² Багрянородними називали дітей візантійських імператорів, які народилися у шлюбі під час правління батька. Багрянородність була однією з найвищих ознак легітимності візантійської влади.

Тоді Володимир пішов походом на Крим і взяв в облогу центр візантійських володінь на півострові — Херсонес (Корсунь). Проте шансів захопити добре укріплене місто (рештки херсонеських мурів і досі вражають своєю монументальністю) майже не було. Княжа дружина почала зводити насип до стіни, але херсонесці через підкоп «крадяху» насипану землю, і взагалі, зазначає літописець, «боряхуся кріпко горожани».

Аж тут сталася дивна і до кінця незрозуміла подія: корсунянин Анастас пустив у табір Володимира стрілу, написавши на ній: «За тобою зі сходу колодязі, від них вода по трубі тече в город. Перекопай і перейми воду».

Довідавшись про це, Володимир «взрів на небо і рече: «Аще ся збудеться — хрещуся». Ця цитата з «Повісті врем'яних літ» доводить, що тривалі вагання князя щодо вибору віри диктували доволі практичні моменти. Тож, якби не стріла з вельми корисною інформацією — цілком можливо, що релігійний вибір князя був би інший. Але завдяки Анастасові (візантійські джерела твердять, що зрадник був не греком, а варягом) знесилені спрагою херсонесці здалися. Володимир сплюндрував місто і пообіцяв, що те саме зробить із Царгородом, якщо за нього не віддадуть царівну. Тож, імператорові нічого не лишалось, як загнати заплакану сестру на корабель і відправити до нареченого. Відтак, повернувшись з тріумфом до Києва, він заходився хрестити Русь.

Деякі дослідники доводять, що Володимир захопив Херсонес як союзник імператора: мовляв, місто підтримувало заколотників (у такому разі легше зрозуміти вчинок Анастаса). Але в кожному разі місто стало калимом, який Володимир заплатив за наречену.

«Вибір Володимира був «нормальним» і вірогідним, але все ж не єдиноможливим, — пише російський дослідник Дмитрій Фурман. — Історія каже нам, що ситуація вибору нової релігії народом, який виріс зі стадії язичницьких вірувань, — ситуація ве-

*Візантійський імператор Василій II, якого коронують ангели.
Мініатюра з Псалтиря Василя II (Псалтиря Венеції), Національна
бібліотека Венеції*

личезного ступеня свободи, коли надто багато залежить від випадкових обставин, від ситуації, що склалася в конкретний момент. Узагалі, постфактум усе уявляється «закономірнішим», ніж це було насправді — свідомість «обслуговує» вже прийняте рішення... Це треба враховувати, коли ми читаємо літопис. Якби Володимир прийняв інше рішення — літопис був би іншим, а історики згодом писали б, що Володимир «природно» не міг прийняти християнство у Візантії, з якою Русь постійно конфліктувала... і прийшов до «єдиноможливого» рішення — прийняти християнство в далеких сусідів, з якими війн не було і т. ін., а хто-небудь напевно стверджував би, що є таємничий зв'язок між руською душею і католицизмом».

Якби Володимир не взяв Херсонес чи з якоїсь іншої причини не побрався з багрянородною царівною — цілком можливо, що замість хрещення на Русь чекала б ісламізація.

Зараз украй складно уявити Україну як ісламську державу. Навіть на ту пору прийняття мусульманської віри видається

авантюрою. Бо іслам не мав опертя на Русі, тоді як християнство вже пустило корені: хрещеними були багато дружинників князя, зокрема майже всі варяги. До того ж, християнкою була ще баба Володимира — княгиня Ольга.

Проте, зважаючи на тогочасну експансивність ісламу, не можна відкидати його поширення на Русі. Адже тоді ісламська цивілізація набула неабиякого розвитку і, змагаючись із візантійською, значно випереджала західну цивілізацію. Як зауважив Освальд Шпенглер, переможне поширення ісламу пояснюється не так арабською збройною експансією, як «агресивним місіонерством фанатичних прихильників, яке, наче лавина, захоплювало християн, іудеїв та маздаїтів, перетворюючи їх у мусульман... Більшість «арабів», які 717 р. здійснювали перший похід проти Візантії, народилися християнами».

Отже, якби не склалися такі спокусливі перспективи щодо Візантії, можливо, іслам став би панівною релігією Русі. У разі ж, якби князь або один з його нащадків перейнявся Кораном і став неофітом нової віри, можна припустити, що на території Київської Русі, а згодом Російської імперії та СРСР, виникла б одна з найбільших ісламських держав світу. Володимир Великий увійшов би в історію під ім'ям Ай-Валідмір, а дніпрові кручі прикрашали б не бані церков, а не менш величні мінарети...

Утім, ураховуючи тогочасний розклад сил (керуючись правилом контрфакту другого порядку), впевненіше можна говорити не про переможне поширення ісламу, а про боротьбу між мусульманською та християнською партіями. Останній, безперечно, допомогли б інші християнські монархи, і перспективи давньоруського ісламу закінчилися б свого роду реконкістою з доволі невизначеною перспективою. Зазначимо, що зі смертю в 1015 р. Володимира Великого (будемо виходити з того, що навряд чи прийняття іншої релігії подовжило б або скоротило б його життя) розпочалася боротьба між його синами за великокнязівський престол, яка тривала до 1019 р. і закінчилася утвердженням у Києві Ярослава Мудрого. Очевидно, що якби до внутрішньодинастичної додалася б ще й релігійна боротьба, конфлікт ускладнив-

ся б і тривав набагато довше. Тут варто зауважити, що 1022 р. деякі племена печенігів прийняли іслам. Кочівники були досить сильно інтегровані в справи Київської Русі (зокрема, у конфлікті Володимирових нащадків вони підтримували Ярополка), тож вони однозначно підтримали б ісламську партію.

У середині XII ст. частина печенізьких племен — так звані чорні клобуки — перейшла в підданство київського князя і згодом була асимільована слов'янами.

У такому випадку, цілком можливо, що після тривалої боротьби в південно-східних регіонах теперішньої України сформувався б окремий ісламський етнос, на базі якого із часом утворився б окрема нація. Адже саме релігія в багатьох випадках виступала фактором націєтворення. Не виключено також, що за таких обставин українці сьогодні були б як албанці: частина святкувала б Великдень, а частина — Курбан-байрам...

Зрештою, не можна повністю відкидати і язичницьку альтернативу, особливо для північних та східних провінцій Русі — Полоцька, Новгород, Ростова (в останньому поганство і так зберігалося до XII ст.). Показовим тут є приклад сусідньої з Руссю Литви, яка тривалий час була багатовірною і охрестилася останньою в Європі аж 1386 р. До того часу великі литовські князі вагалися між православ'ям, католицизмом і язичництвом. Причому остаточний вибір Ягайла стати католиком також було зумовлено шлюбом із польською королевою Ядвігою. Тож Володимирові нащадки та їхні піддані також могли б довгий час змінювати віру, як це робили великі литовські князі.

Проте завдяки невдачам візантійського імператора, політичним амбіціям князя Володимира та схильності його підданих до вживання алкоголю наші предки стали християнами грецького обряду, що мало визначальний вплив на подальший розвиток країни. А вирішальну роль у цьому сплетиві обставин відіграв перекрытий водогін.

ВКРАДЕНЕ КОРОЛІВСТВО І ВБИТА НАЦІЯ

Легкість, з якою литовці у XIII—XIV ст. підкорили українські та білоруські землі, пояснюється тим, що завойовники обіцяли: «Нових порядків не вводитимемо, а старих — не чіпатимемо». Завдяки цьому Велике князівство Литовське, постійно конфліктуючи з Тевтонським орденом, поляками, татарами, князівствами Північно-Східної Русі¹, опанувало величезні території, а 9/10 його населення становили православні слов'яни (як пожартував один історик, «Литва нагадували мишу, яка проковтнула слона»).

Наприкінці XIV ст. Велике князівство Литовське (далі ВКЛ) стало однією з наймогутніших держав Східної Європи, у якій староруська мова та культура були панівними. Власне, це була литовсько-руська держава. Знаково, що збірник законів «Литовський статут» написано староруською мовою (дослідники називають її «канцелярською руською»), яка відіграла у ВКЛ ту роль, що при інших європейських дворах відігравали латина чи згодом французька.

¹ Сфера вживання топоніма «Русь» є дещо дискусійною. Зараз у науково-популярній літературі дедалі більшого поширення набуває твердження, що це винятково **давньоукраїнська** назва, яку в нас підступно вкрали східні сусіди. Не заглиблюючись у нетрі цієї суперечки, хочу зазначити, що в різні часи ареал самоідентифікації за допомогою цього визначення змінювався. У будь-якому разі, неправильно було б, говорячи про першу половину XV століття, називати Тверь, Рязань, Псков чи Новгород «Московщиною». Зрештою, Росія має не менше право на давньоруську спадщину, ніж Румунія — на давньоримську.

*«Полска квітнет лациною,
Литва квітнет русчизною:
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш», —*

зазначалося в Статуті редакції 1588 р., причому на окремій сторінці. Якщо врахувати, що на той час польські впливи вже витісняли руські, то цей запис, очевидно, був свого роду політичною маніфестацією.

Польсько-литовське зближення, яке згодом переросло у федерацію, не спричинили братні почуття двох народів, воно стало відповіддю на проблеми, що постали перед ними. У 1382 р. Литва зазнала нищівної поразки від Тевтонського ордену, який захопив одну з провідних литовських провінцій — Жмудь. Дуже погіршилися відносини з Московією, адже великий литовський князь Ягайло був союзником хана Мамаю, якого Дмитрій Донской розбив у 1380 р. Внутрішньополітичне становище Ягайла також було вельми непевним. Проти нього активно виступали інші представники правлячої династії Гедиміновичів. При цьому

Велика печатка Великого князя Литовського Вітовта

вони спиралися на підтримку деяких провінцій, а також допомогу інших держав.

За таких умов Ягайлові вельми припала до душі пропозиція з боку польського панства одружитися з їхньою королевою Ядвігою і стати польським королем (взагалі-то вона на той момент була заручена з австрійським герцогом Вільгельмом, але кого це хвилювало?). Польщі тоді загрозувала унія з більш сильною Угорщиною. Крім того, поляки, як і литовці, мали серйозні проблеми з Тевтонським орденом. Тож польське панство обрало Ягайла, на якого легше було впливати і який краще розумів «проблематику регіону». 1386 року він одружився з Ядвігою і став королем Владиславом II Ягайлом. Отже, утворилася перша польсько-литовська унія. Одним з її перших кроків було відбиття для польської корони Галичини від угорців.

У 1772 р. Австрія, цісар якої також був і угорським королем, примусила Річ Посполиту зректися на її користь Галичини разом зі Львовом на тій підставі, що кількатороків тому вона належала угорській короні. Російська імперія та Пруссія також знайшли аналогічні підстави, щоб, як зазначив Фрідріх Великий, «причаститися польським тілом».

Хоч Ягайло і погодився на те, щоб ВКЛ стало просто частиною Польського королівства, його піддані мали іншу думку. Невдоволенням скористався двоюрідний брат Ягайла — Вітовт. Батька Вітовта — Кейстута — 1382 р. задушили у в'язниці, оскільки він був головним конкурентом Ягайла в боротьбі за великокнязівський престол. Натомість Вітовтові вдалося втекти в Орден, за допомогою якого 1392 р. він примушує Ягайла передати йому титул великого князя литовського. І хоча формально Вітовт визнав вищість польської корони, проте фактично відновив повний суверенітет ВКЛ. Так, коли королева Ядвіга звернулася до нього з вимогою сплатити данину, він без зайвих церемоній

З'їзд монархів у Луцьку. Лицевий літописний звід, XVI ст. На мініатюрі зображені Великий князь Василій II, Вітовт, митрополит Фотій, польський король Ягайло, великий князь Тверський Борис Александрович, король Чеський, князь Мазовшанський, кардинал з Риму

відповів, що ніколи і нікому Литва не платила і платити не буде. Король змушений був удати, ніби нічого не сталося.

За часів правління Вітовта ВКЛ набуло неабиякого розвитку і стало найпотужнішою східноєвропейською державою. В усякому разі тоді воно було однозначно сильнішим за Велике князівство Московське, яке згодом розвинулося в царство, а потім — в імперію. 1392 року великий князь московський Василій I (син Дмитрія Донського) вважав за велику честь одруження з донькою Вітовта Софією, а вмираючи, призначив тестя опікуном своїх дітей. На початку XV ст. Вітовт приєднав Смоленську землю, поширив вплив на Тверське, Рязанське та Молдавське князівства, повернув Жмудь, відвоював у татар Північне При-

чорномор'я, де заклав низку фортець... Кілька сіверських князівств добровільно перейшли під його владу.

Вітовт був найбільш послідовним оборонцем суверенітету ВКЛ. Хоча великий князь був католиком, він значною мірою спирався на православних підданих¹, а також литовських магнатів, які прагнули зберегти свою державу. Власне, він заклав литовську державницьку традицію, яку його послідовники наслідували інколи просто автоматично — саме як традицію, незалежно від політичної кон'юнктури. А основне, у Вітовта був унікальний шанс: без докладання значних зусиль отримати королівську корону і так забезпечити повний суверенітет литовсько-руської держави.

У 1429 р. відбувся представницький з'їзд європейських монархів у Луцьку. На ньому серед почесних гостей були сам імператор Священної Римської Імперії Сигізмунд I, польський король Владислав II Ягайло та великий князь московський Василій II «Темний», а також великі князі Твері та Рязані, магістр Лівонського ордену, посланці від Папи Римського та Візантійського імператора. Сигізмунд I, який залежав від союзу з литовцями, запропонував Вітовтові королівську корону і титул короля Литви і Русі, а Ягайло, головний супротивник литовського суверенітету, змушений був привселюдно погодитися з коронацією. Справу вважали вирішеною. 1430 року у Вільно на коронацію з'їхалося багато монархів і послів, аби привітати Вітовта. Проте дорогою з Нюрнберга корону вкрали (десь між Краковом і Львовом) малопольські лицарі-розбійники! Коронацію відклали на невизначений час. Імператор вдруге відправив корону через Тевтонський орден і під надійнішою охороною. Але того ж року Вітовт несподівано помирає, а разом із ним — і справа королівства. Щоправда, наступник Вітовта — великий князь Свидригайло — намагався довести справу з коронацією до кінця. Це призвело до війни із Польщею та внутрішньолитовського конфлікту, в якому Свидригайло спирався саме на православних князів (також його підтримав Лівонський орден).

¹ Навряд чи щодо того часу можна говорити про українців та білорусів.

Битва під Валькоміром у 1435 р., у якій польсько-литовське військо розгромило русько-лівонське, остаточно поставила хрест на змаганнях за окрему литовсько-руську державу.

Після цього великим литовським князям ніхто більше не пропонував власної королівської корони, натомість польська шляхта регулярно обирала їх королями Польщі (так почалася династія Ягеллонів), що забезпечувало польські впливи на території ВКЛ. Магнати ще деякий час боронили суверенітет литовсько-руської держави, та все ж перемогла лінія польсько-литовської унії (Литва вела виснажливі війни з татарами та Московським царством і потребувала допомоги). Відтоді руські впливи, і культурні, і політичні, поступово змінюються польськими. З утворенням 1569 р. Речі Посполитої православні із часом стають громадянами другого сорту. А на початку XVII ст. перед православною шляхтою та магнатами постає дилема: або обмеження в правах, або покатоличення. Зрештою, в останні десятиріччя незалежності ВКЛ багато православних князів перекинулися на бік Москви. Так утворилися російські аристократичні роди Одоєвських, Воротинських, Трубецьких, Бельських¹... Адже Москва заманювала пільгами і пропонувала рівноправність та можливість зробити непогану кар'єру.

Не можна однозначно стверджувати, що якби Вітовт став королем Литви і Русі, то ці роди сформували б еліту литовсько-руської держави. Адже він ворогував з князями і спирався на лицарство (шляхту). Проте вірогідно, що в такому випадку значна кількість православних підданих (а в разі вдалої політики відбулося би їхнє збільшення) забезпечила б віротерпимість влади, тож королівство залишалося б литовсько-руською державою. Знаково, що саме завдяки Вітовтові згодом, через півтора сторіччя, у полемічній літературі часів Берестейської унії його та інших великих литовських князів зображали як оборонців прав і свобод православних.

¹ Ще одна частина російської аристократії походила від татарських мурз, які перейшли на службу до московських царів.

Спрощуючи, можна сказати, що конфлікт між князями, магнатами, шляхтою і центральною владою, яка мусила між ними балансувати, і становив суть тогочасного політичного процесу у ВКЛ.

Очевидно, литовсько-руські королі продовжували б експансію на Південь та Схід. І якщо на південному напрямку їм навряд чи вдалося б зупинити турецьку навалу і закріпитися в Причорномор'ї, то на східному — у змаганні з Москвою — вимальовувалися кращі перспективи. Адже у сфері литовського впливу перебували незалежні на той час Тверське та Рязанське князівства, а також Новгородська і Псковська «республіки», які, формально визнаючи зверхність великого московського князя, перманентно намагалися її позбутися і тому тяжіли до союзу з ВКЛ. Крім того, *литовську партію* (саме так називали прихильників незалежності Новгороду від Москви) в Новгороді підтримував навіть православний архієпископ Феофіл та духівництво. Причому, щоб не підкорятися Москві, вони розглядали питання унії з Римом, свідченням чого є «Послание папе Сиксту от русских славян, живущих в северной стране»¹.

У 1469 р. Новгородське віче звернулося до великого князя литовського Казимира з проханням узяти їх у своє підданство. Показово, що до нього звертаються саме як до великого князя, хоча тоді він був і польським королем. Казимир, хоч і погодився на всі умови новгородців (зокрема, щоб його намісник був грецької віри, а також допомагати в разі воєнної загрози), проте не переймався долею нових підданих і у вирішальний момент не надав їм жодної підтримки. Улітку 1471 р. новгородців розгромило московське військо, ватажків литовської партії стратили, а більшість їх прихильників виселили ближче до Москви (у XX сторіччі це назвали б масовою депортацією). Через сім років московський князь Іван III інспірував свого роду аншлюс Новгороду. Він узяв місто в облогу і в такий спосіб *переконав*

¹ Хоч авторство цього документа невідоме і деякі російські історики вважають, що його було написано в Москві для дипломатичної гри з Римом.

Політична карта Східної Європи першої половини XV ст.

новгородців, щоб вони самі просили його «быть в нашей отчине». А якщо так, то «вечевому колоколу в Новгороде не быть, посаднику не быть, а государство все нам держать»... 1510 року долю Новгороду розділив Псков.

У польській історіографії досі немає єдиної думки щодо того, чому Казимир не надав допомоги новгородцям. Є підстави припустити, що польський король усе ж таки переміг у ньому великого князя литовського. Адже перемога новгородців над Москвою підсилювала б не так Краків, як Вільно. Показово, що Великий Новгород прагнув бути підданим саме великого князя. А тоді литовські магнати вимагали від Казимира або дати згоду на призначення нового великого князя, від чого він ухилився, або самому сидіти у Вільно. У таких умовах займатися справами Новгороду і Пскова означало домовлятися саме з литовськими підданими, йти їм на поступки...

Одночасно з формуванням українського, білоруського та російського етносів на північноруських землях відбувався окремий процес етногенезу незалежно від Москви.

«Літописець писав, що Іван III йшов на Новгород «не яко на христіан, но яко на язичник и на отступник православья». Остання обставина для етнічної діагностики є вельми суттєвою. Як бачимо, наприкінці XV ст. представники нового етносу московитів перестали сприймати релікт Древньої Русі — новгородців — як «своїх», — пояснював етнічне підґрунтя тієї війни відомий російський історик та етнограф Лев Гумільов (зрештою, й новгородці не вбачали в московитах співвітчизників). — Приклад Новгорода — це блискучий приклад вмирання етнічної системи, де зазвичай вмирають не самі люди. Люди, власне, залишаються і входять до складу нових етносів, однак остаточно щезає система поведінки, що колись пов'язувала цих людей воєдино, робила їх «своїми».

Зі свого боку зазначимо, що приєднання Північної Русі до Москви лише загальмувало процес етногенезу, а вчинений Іваном IV Грозним 1570 р. погром Новгорода, коли внаслідок багатоденної різни було винищено майже все населення міста

Приєднання Великого Новгорода. Заслання до Москви вельможних і шляхетних новгородців. О. Ківшенко, 1881 р.

(як зазначає той же Гумільов, царські опричники не милували навіть немовлят), остаточно поставив на північноруському етногенезі хрест. Тож, якби литовсько-руське королівство зупинило московську експансію, то, цілком імовірно, сформувався би окремий північноруський етнос, який згодом міг стати ще однією слов'янською нацією.

«Піднесення Москви не було неминучим: багатополюсна... система Східної Європи могла зберігатися так само довго, як і в Центральній та Західній Європі, якби політична верхівка ВКЛ послідовно захищала державність Великого Новгороду», — наголошує литовський історик Зенонас Норкус. На його думку, «якби у XV столітті литовським державникам вистачило далекоглядності та політичної волі», то східнослов'янських народів могло би бути більше, ніж три.

Зрозуміло, що перспективи Польщі без унії з ВКЛ також вимальовувалися б набагато скромнішими. Зокрема, у такому разі польській короні було б набагато важче повністю інкорпорувати Мазовецьке князівство, столицею якого була Варшава (власне, королівським це місто стало тільки 1526 р.). Крім того, не об'єднавшись із Литвою, польське королівство навряд чи змогло би вдало протистояти іноземним впливам, зокрема політичному угорському та економічному чеському (чеський гріш у XIV—XV ст. був вільноконвертованою східноєвропейською валютою).

Середньовічна європейська історія впродовж кількох століть була історією титулів та династій. Розвиток держави значною мірою залежав від перипетій правлячої династії та її монаршого статусу. Так, Пруссія і Савойя, які у XIX ст. відіграли важливу роль у європейській історії, стали королівствами (тобто набули повного суверенітету) лише на початку XVIII ст. унаслідок Війни за іспанську спадщину (1701—1714).

Тож **одна з потенційно найпотужніших королівських династій, а отже і держав, не відбулася через відчайдушність ватаги розбійників**. ВКЛ стало не повноцінним королівством,

а автономною частиною Речі Посполитої — держави, яка, незважаючи на доволі демократичний як на ту пору лад (адже саме тут прийняли євреїв, яких повиганяли з усіх інших європейських країн, і навіть надали їм можливість самоврядування), не влаштувала своїх православних громадян, які зрештою її і зруйнували¹...

Історія Східної Європи загалом та українська зокрема могли би бути зовсім іншими, якби не викрадена корона Королівства Литви і Русі.

¹ Хоча, з іншого боку, саме завдяки Люблінській унії (1569) під польською короною об'єдналися Галичина та Наддніпрянщина.

Висновки: невтішні, але обнадійливі

Як бачимо, біфуркаційні моменти української історії за деякими винятками наводять на дуже песимістичні роздуми. Складається враження, ніби з усіх можливих шляхів розвитку, що відкривалися перед українцями, ми зазвичай обирали найгірший. Вітчизняна історія під цим кутом зору — доволі сумна послідовність втрачених можливостей.

Історія просякнута парадоксами. В одній із глав ми зазначали, що захоплення влади більшовиками восени 1917 р. за формою було збройним переворотом (причому, як зазначав один із білогвардійських ватажків, попервах ніхто не вірив у стійкість цієї влади, даючи їй не більше двох тижнів). Однак цей переворот призвів до грандіозних революційних змін. А режим, якому пророкували не більше двох тижнів, видозмінючись, проіснував сімдесят три роки і поширив свій вплив мало не на половину земної кулі!

Натомість українська Помаранчева революція 2004 р. була справжньою народною революцією з «класичними», так би мовити, ознаками (навіть своя Вандея була — Донбас). Здавалося б, скільки можливостей відкривається! Проте, зрештою, усю активність мас та національне піднесення було каналізовано в кулуарні інтриги та домовленості. Невдовзі за згаяні можливості довелося розплачуватися надто дорогою ціною.

Мінливість української вдачі дуже ёмко схарактеризував журналіст Юрко Космина: «Нам усе-таки вдається пишатися своєю країною тут і тепер. Але це буває недовго. У 1918 р. одразу прийшли червоні багнети, у 1991 р. — комуністи без партквитків, у 2005 р. прийшли куми. Україна категорично не вміє

себе захищати і закріплювати здобутки власної свободи. І кожен сплеск, кожен проблиск цієї держави гасне...

Україна — це невеличкі часові проміжки, коли велика кількість людей усвідомлює потребу боротьби за Україну (ту, матеріальну, державну). Це обмежені в часі періоди романтики, відчайдушності, звитяги, кохання і найвищого духовного піднесення. **І ця, «віртуальна» Україна, значно реальніша за ту, за яку відбувається ця боротьба...** Україна починається на кухнях і закінчується на Майданах. Початок України відстежити важко, зате її кінець можна встановити з математичною точністю. Її кінець настає в той момент, коли українці усвідомлюють свою перемогу... Ейфорія потроху спадає — Україна знову скінчилася».

Так, поки що держава Україна не розв'язала жодної з тих нагальних проблем, що загрожують їй багатьма прикрощами. Навпаки, відмінності між регіонами дедалі посилюються. І проблема зовсім не в тому, що підлі московські політтехнологи накинули Україні схему розколу, а в тому, що ця схема досі працює і її активно використовують вітчизняні політики. Узагалі, надто багато найрізноманітніших чинників щораз більше впливають на ситуацію в країні (від загальновідомих світових лідерів до малопомітних пройдисвітів, які міцно вчепилися в нашу газотранспортну систему). Надто багато для того, щоб напевно говорити про наше майбутнє. **Через усе це зараз здається, що нічого змінити не можна: влада — безнадійна, люди — зневірені та розчаровані, а найактивніші та найздібніші взагалі виїхали з країни...**

Але історія свідчить, що й не такі ситуації можна переламати.

У «Спогадах солдата» генерал Гудеріан писав, як він тоді, коли Німеччині за умовами Версальського миру було забронено мати сучасні озброєння, розробляв концепцію танкової війни. На початку 30-х років ХХ ст., коли провідні європейські країни мали реальні бронетанкові сили, йому доводилося

використовувати на маневрах фанерні макети, що «їздили» за допомогою двох солдатів, які їх тягали. А школярі підходили і олівцями протикали в «танках» дірки, аби подивитися, що ж там усередині. Гудеріан також згадує, як 1931 р. один із найавторитетніших німецьких генералів, йдучи у відставку, говорив йому: «Повірте мені, що ані я, ані ви не доживемо до того часу, коли в німців будуть свої танкові сили». Але не минуло й десяти років з моменту цієї розмови, як німецькі танки перекроїли карту Європи!..

Зрештою, приклад пострадянського простору, зокрема України, є не менш приголомшливим. Якись злодійкуваті люди без надмірних зусиль спромоглися здійснити грандіозний перерозподіл власності на свою користь. А згаданий у передостанньому розділі *овочевик* зумів за відносно короткий час стати «директором-розпорядником» парламенту — кар'єра крутіша, ніж у казкової Попелюшки. Хто міг би уявити таке ще на початку 90-х років?! (Комуністи кажуть, що вони про це попереджали, але якщо й так, то на відміну від свого легендарного вождя Леніна, вони були надто непереконливими.)

Мабуть, можна було б знайти «політкоректніші» приклади. Проте йдеться не про позитивний чи негативний бік історичного процесу, а про межі можливого. Виявляється, що гасло студентської революції в Парижі 1968 р. — «Будьте реалістами — вимагайте неможливого!» — є цілком слухним. Скажімо, брак енергоносіїв може спровокувати економічну кризу, а може спонукати до впровадження інновацій та технологічного стрибка. А мультикультурність, яка зараз загрожує розколом, за інших обставин може посприяти розв'язанню зовнішньополітичних проблем.

Просто необхідно правильно розуміти унікальність кожної ситуації і не прогавити ту, мабуть, єдину мить, коли можна реально визначити розвиток подій. «Навіть похід у Каноссу можна здійснити надто рано або надто пізно, а від цього рішення для народу залежить дуже багато: чи стане він у майбутньому носієм власної долі, чи переживатиме чужу», —

зазначав, підсумовуючи закономірності історичного розвитку, Освальд Шпенглер. Дивно, але з твердженнями одного з найвидатніших інтелектуалів ХХ ст. перегукується попсова пісня періоду пізнього Совдепу, у якій, крім твердження, що світ влаштований саме так, як влаштований і нема на то ради, зазначається:

*А мир устроен так, что все возможно в нем,
Но после ничего исправить нельзя.*

Головна мета цієї книжки — не туга за втраченим чи не-набутим, а переконання тих, хто прагне зробити як себе самих, так і свою державу, в тому, що все може бути інакше. Просто треба не зважати на так звані об'єктивні обставини, а самому створювати їх.

Зміст

Передмова до третього видання.....	3
Випадковості, що змінили світ.....	5
Точка біфуркації.....	9
Ай-Валідмір, або Мінарети на дніпрових кручах.....	14
Вкрадене королівство і вбита нація.....	21
Втеча патріарха.....	32
Хмельниччина: як козацька революція мало не стала «буржуазною».....	40
Проблема спадкоємця.....	41
Піррова перемога по-українськи.....	47
Півцарства за коня — пів-України за дружину.....	53
Львів, Батурин, Полтава: зрада як «золотий ключик» до перемоги.....	61
Війна втрачених можливостей.....	70
Історія козацької Попелюшки: сексуальна перемога над російським імперіалізмом.....	82
Як «польська» війна ледь не стала «українською».....	93
План обережної війни.....	93
Підступні союзники і «непатріотичні» коні.....	98
Український фінал «польської війни».....	103
Рятівний «неудобозабываемый Тормоз».....	109
Євроінтеграція через військовий переворот.....	109
Модернізація на службі асиміляції.....	116
Кримські несподіванки: як бліцкриг перетворився на «троянську облогу».....	126
Важкохворий та його спадок.....	126
Операція «Не чекали».....	129
За півкроку до падіння.....	131
За півкроку до штурму.....	134
Севастопольський бліцкриг... якого не було.....	137
Козацька республіка османського поляка.....	139
Галицька післямова до кримської історії.....	143

Центральна зрада	145
Пацифісти на чолі армії.....	146
Еволюція Петлюри та змагання в революційності	153
Нерішучий генерал.....	159
Петроград як потенційна колыска української державності.....	163
Альтернативи 1917 року.....	167
Незалежність як наслідок поразки	176
«Неукраїнська» Україна гетьмана Скоропадського	178
Українські політики як загадка для української влади	179
Вишиваний король замість Скоропадського гетьмана.....	181
Армія «героїв тилу». Перша ставка на офіцерів	186
Федерація замість парламенту. Друга ставка на офіцерів.....	188
Як більшовики не встояли перед спокусою	191
Що міг зробити гетьман	193
Невиконаний наказ	196
Народження і смерть світової революції	211
«С нашим атаманом не приходиться тужити».....	212
Червона заграва над Європою	214
Друга Коліївщина	215
Відбій світової революції.....	220
Альтернативи «від Григор'єва».....	221
«Прапородерці»	229
Навипередки до Києва.....	230
Фатальні наслідки наруги над прапором	236
Запізніле примирення	238
Отаманські прорахунки	240
Піррова перемога батька Махна	241
Дев'ята дивізія армії УНР	242
Інший 1920 рік і план Макіндера.....	246
Післямова до 1917—1920 рр.: Про жахливо масштабну людину	249
Як війна проти Англії стала війною за Україну	252
«Заволодіти, але не приєднувати до себе»	254
Українські сподівання.....	259
Гесс летить — плани змінюються	263
«Головокружение от успехов» — сталінська формула у виконанні Гітлера.....	265
За Україну без українців.....	267
Широка коаліція по-оунівськи.....	273
Внутрішній фронт	275

Від Сяну (Збруча) — до Дону (Волги)	279
Від Байкалу — до Тихого океану	280
Ми любимо армію свою, вона — велика сила.....	283
Вплив на війну	289
Берія замість Хрущова, перебудова замість відлиги.....	297
Відкриваю в майбутні двері я,нас вітає товариш Берія.....	306
Втеча від подій	309
Майдан № 1 та Загибель ескадри-2.....	311
Україна без Кравчука.....	315
Дві канапи президента Кучми	323
Гаряча осінь 2004 року.....	335
Темна вечір з «нехарчовою добавкою».....	337
Як поляки розігнали шахтарів.....	341
Силовий кліч: міліція проти армії	345
Як Шуфрич не відстояв перемогу Януковича	350
Очевидне — і дуже неймовірне.....	353
Як революції невчасно дали по зубах	355
Різкий поворот	356
Незатребуваний афганський сценарій	361
Альтернативи 2013 року.....	363
Січень-лютий 2014: бій в диму і стоп-наказ	366
Втеча замість відступу	371
Альтернативи січня-лютого 2014 року.....	372
Янукович — євроінтегратор.....	375
Мовчазна згода на анексію замість наказу на спротив.....	381
Недоздобуті перемоги АТО	388
Оборонці переходять в наступ.....	389
Іловайський сценарій для Слов'янська	390
Висновки: невтішні, але обнадійливі	393

Популярне видання

ШУРХАЛО Дмитро
Українська якбитологія
Нариси альтернативної історії

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *К. В. Новак*
Редактор *В. М. Кардаш*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. В. Журенко*

Підписано до друку 09.08.2017. Друк офсетний.
Гарнітура «Myriad Pro». Ум. друк. арк. 21.
Наклад 4000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com